

ИВАН ВАЗОВ И БОРБАТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НАЦИОНАЛНО-САМОБИТНА РЕАЛИСТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Георги Димов

Една от най-характерните черти на новата българска литература е, че тя се заражда и развива в органическо единство с националните обществено-исторически и културно-нравствени процеси. Нейните първи представители са живели и творили с ясно съзнание за голямата ѝ роля в развитието на народностното самопознание, търсели са различни форми и средства, за да насочат по верен път творческата мисъл. Епохата от Паисий до Ботев, епоха, в която се залагат основите на националната ни литература, е несравнимо величава по граждански патос и творческо напрежение, по интелектуално-духовни прозрения и художествени завоевания. Борбата за политическа и културна независимост — схващана в цялата ѝ всеобхватност, дълбочина и значение, е съпътствувана от не по-малко упорита борба за здрави народностни естетически и художествени принципи. С художествено слово, с културно-публицистични и литературно-критически статии, с най-разнообразни в жанрово и тематично отношение писания, хората, обладани от творчески пориви, се стремят да създадат национално-самобитна литература, съзвучна със жизнените потребности, воюват страстно срещу примитивното и ретроградното в обществените и естетическите разбирания. Една рядка всеотдайност и далновидност характеризира делото на тези пионери на националната литературна мисъл. Утвърдените от тях художествени и критико-теоретически традиции са служили за опора и вдъхновение на по-късно появилите се дарования.

Един от тези, който най-непосредно и цялостно подхваща тези традиции след Освобождението и при новите условия дава насока на борбата за по-нататъшен подем на националната литература по пътя на реализма, е Иван Вазов. И не само с личното си художествено творчество той създава епоха в литературното развитие. Подобно на своите предходници — възрожденските писатели, той намира и използва и други средства и форми, за да съдейства на по-нататъшното възможване и процъфтяване на народностната жизнено правдива, патриотично и хуманистично действена литература. Но сега Вазовата борба в тази насока е още по-сложна, поради появата на различни тенденции и явления, които искат да дадат по-друго направление на националното литературно развитие. Налагало се е, от една страна, да се воюва срещу посредственото в естетически концепции и художествен вкус, а от друга — да се сочи несъстоятелността на появилите се модернистични течения с оглед конкретно-историческите духовни потребности на българския народ, на националната ни култура. Дълголетният жизнен и творчески път на Вазов е изпълнен с неотстъпни усилия да бъдат утвърдени надеждни принципи за появата на

пълноценна народополезна художествена литература, съзвучна с обществените и културно-естетическите потребности на българската народност. Тази страна от дейността на народния поет е извънредно интересна не само за попълното осветляване на неговата творческа индивидуалност, но и за разбиране особеностите на литературния процес у нас от края на миналия и първите десетилетия на нашия век.

Вдъхновеният певец на националноосвободителните борби, станал съединително звено между две епохи, играе ролята на такова звено и с усилията си да насочва хората на перото да създават национално-самобитна литература, способна да въздействува върху умовите и сърцата на българите и ги вдъхновява за по-високи обществени и културни идеали. . .

Иван Вазов е от ония писатели, при които, въпреки някои противоречия, откриваме твърде тясна близост между теоретико-естетически позиции и непосредна художествена практика. Поетът и критикът се вдъхновяват от едни идеи, стремят се към една цел, изпълнени са от пориви да служат на своята съвременност, на своя народ. Вазов е чувствувал призиванието си да бъде изповедник и пълномощник на своите сънародници в обществено-нравствените им и културни тежнения, искал е да бъде летописец на минала и сегашна съдба на отечеството си, да накара и другите хора на перото да осъзнаят и изпълняват така своята мисия.

Ако трябва да посочим кои са онези животворни извори, от които бъдещият поет е пил, за да подхрани природно дарование и намери опора на обществени и духовни пориви, то пътищата ще ни отведат при народното творчество и възрожденската книжнина, при руската и западноевропейската демократическа литература. Без да се спираме на този извънредно интересен въпрос, ще отбележим само, че това богато наследство, както и изостреният му усет за националните потребности, определят насоката на целия творчески път на Вазов.

Още прочувственият, написан с дълбоко възмущение предговор към „Пряпорец и Гусла“ от 1876 г. ни кара да почувствуваме душевния свят на младия поет-патриот, неговото остро публицистично-полемично перо, способно да възхвали и заклейми, да разтърси и вдъхнови. Тези вълнуващи редове ни разкриват отгдето идва патриотическият и хуманитарен борчески патос на бунтовните му стихове, от какви обществени и естетически позиции той ще се ръководи в по-нататъшната си многообразна литературно-критическа и културно-книжовна дейност, включена органически в процесите на националното ни развитие.

Установил се от 1880 г. да живее в столицата на Източна Румелия, Вазов се включва с цялата си енергия в обществения и духовния живот, изявява интересни черти от голямото си дарование. Тук той участва в най-висшите държавни органи, редактира вестници и списания, ръководи новоосновани книжовни дружества, издава множество творби в стихове и проза, от перото му излизат стотици статии, прегледи, отзиви, бележки и т. н. До Съединението неговата разнообразна книжовна дейност дава тон и насока на културния и литературния живот.

Почти нищо от сферата на духовно-интелектуалния живот не е минавало незабелязано от погледа му. Налагало се е да се внесе яснота върху общото и специфичното в различните жанрове книжнина, да се посочи своеобразието на отделните форми на познание, по които въпроси съществували твърде смътни представи. По онова време идеите на позитивизма стават все по-популярни, стремежът към научното знание обхваща все по-широки кръгове и някои няма да закъснеят да упрекнат Вазов, че редактираното от него сп. „Наука“ отделяло много място на литературата. Това дава повод на писателя да изкаже разбиранията си за значението на научната и художествената форма на познаване

на действителността. Никой мислещ човек не може да отрече „важността на здравата, положителната наука“, защото „без нея няма успех, няма облага“. Но следва ли от това, че трябва да се пренебрегва литературата? — заявява Вазов на разпалените защитници само на „научната мисъл“. „Що е без литература един народ?“ Ако българите могат да разполагат с научните знания, завоювани от другите народи, то с литературата не е така, защото само в нея се отразява специфично-националното, духовният ръст на нацията, нейните обществени потребности и нравствени тежнения. „Един народ може да има чисто свое нещо само литературата. Литературата, която е изражение на чувствата, геният и индивидуалността на един народ е самата гаранция, която може да го заварди от сливане с друг елемент и от унищожение“. ¹ И тая апология на литературата не е жест или плод на лично-професионални съображения, а на дълбоко разбиране същността на художественото творчество и ролята му за самопознанието на един народ. Десетилетие по-рано Каравелов също разглеждаше въпроса за общото и различното между научното и художественото познание. Сега Вазов, макар и твърде бегло, вярно улучва важни черти от своеобразието на литературата като национално и индивидуално-психологически обусловена творческа изява, а от друга страна, и като форма за народностно утвърждаване. Тия и други подобни Вазови съждения ни дават ключа да разберем много страни и от художествената и от литературно-критическата му дейност.

Подобно на някои от възрожденските писатели за него тоя род дейност е една от формите за обществено служене, за участие в културно-историческите процеси. Затова и най-често конкретният литературен факт е повод да бъдат поставени някои по-обща проблеми на цялостното духовно възмогване. При всичките противоречия, които срещаме в трактовката на някои явления, едно дълбоко народностно разбиране лежи в основата на принципите, станали негово философско и естетическо верую. В най-значителната си част критическите оценки на конкретните художествени явления не са откъснати от цялостната атмосфера на времето, от неговите обществени и духовни потребности. Историзмът, разбиран в най-широк аспект, не толкова като конкретно достоверно, а като тенденция на развитието, лежи в основата на най-добрите му критически работи. И когато напусне тоя принцип, когато погледът му не може да съзре перспективите, тогава той греши и в оценката на конкретна художествена творба, и в оценката на идейно-философските позиции на писателя.

Мрачни мисли обземат Вазов, виждайки жалките стремежи на новоизлюпената интелигенция, която удовлетворявала „всичките си духовни потребности в тесния мир на канцелариите или в загадъчните антрефилета на вестниците“. Искрена тревога го измъчва от низкото ниво на литературата — „твърде много пренебрегната, твърде много изоставена, твърде много неразбрана и презряна“.

На растящия груб практицизъм трябва да бъдат противопоставени нравствената смелост, идейната възвишеност и народностна всестойност на хората на перото, на писатели, книжовници, редактори. А колко малко се прави от периодичния печат в тая насока, — той, който е призван да работи неуморно за насаждане на трайни духовни интереси. По думите на Вазов дребни страсти и разпри пълнят страниците на вестниците — никнещи като гъби, без по-възвишена цел, а само „за да изпусват няколко лица“, което извиква отвращение у честните хора. А онзи пък, който се е заел да издава вестник или книга с по-благородна задача, се сблъсква „с най-големи мъчности и затруднения“. Читателите на такива издания се броят на пръсти. Небрежност,

¹ Ив. Вазов, Събрани съчинения, 1956, т. 18, стр. 46.

неразбиране и у онези, които трябва да залягат за разширяване духовния кръгзор на българите. И малкото по-сериозни издания, оставени без подкрепа, рискували да заглътнат. Макар вече цензурата на турското писалище по печата да не е висяла като меч над всяка книжовна проява, условията за истинска творческа работа продължавали да бъдат все така неблагоприятни. Сам Вазов като редактор е изпитал на гърба си апатията на тогавашната общественост, невежеството или неразбирането на мнозина. „Тукашното списание „Наука“ на последно време хвана да похромява, благодарение на членовете на Научно-книжовното дружество, от които среща твърде слаба нравствена помощ. Ако върви все тъй и занаят, страх ме е да не запре съвсем“ — оплаква се Вазов на К. Иречек.¹ А колко пъти е бил принуден да обосновава линията, която следва „Наука“, за да отговори на упреците: едни отправяни от чисти подбуди, други от неразбиране, трети от партизански съображения. „За да направим единственото това списание колкото се може по-оригинално, българско, полезно, трябва да пишем в него онова, което ни направи интересува, но което нито европейците, нито ние сме извадили още на яве“.² От такива начала той се стреми да се ръководи и в критическата си дейност: оригиналността на каквото и да е писание, национално-българският му облик, ползата, която то може да принесе, — ето критерии за оценка, за утвърждаване или отхвърляне. В ония години Вазов е особено чувствителен към тия предпоставки и непрестанно ще насочва погледа на писателите към изучаване и отразяване миналото и настоящето, природата и бита на българската народност, неща, които никой чужденец няма да извърши, никое чуждо произведение няма да разкрие. А без това не може да се очаква нацията ни да превъзмогне своята изостаналост поради робството и да се изравни с най-напредналите народи.

Нерадостната картина на следосвобожденската действителност, която така реалистично скицира Вазов още в предисловието към „Гусла“ (1881), не довежда до песимизъм и резигнация. Напротив — писателят-хуманист запазва винаги бодрата вяра в доброто, в светлото бъдеще, в правдата, които неминуемо трябва да възтържествуват. Но той съзнава също така, че всичко това не може да дойде от само себе си, без усилия, без всеотдайност в името на народностното добруване. И това му съзнание намира израз в толкова много художествени творби, критически статии, културно-публицистични прегледи и т. н.

Написал в първите години след Освобождението едни от най-значителните си произведения, Вазов развива и една интензивна публицистична дейност, изказва се по най-актуалните въпроси на книжнината ни в различните ѝ жанрове, на общокултурното ни развитие изобщо. Критическите му бележки и предупреждения, гневните му филипки и иронични съставки, настоятелните призови и пожелания са отправени към писатели и издатели, към публицисти и редактори, към държавни и обществени органи. Достатъчно е само човек да прочете написаната със стигащо до болка възмущение кратка статия от 1884 г., в която хвърля бегъл поглед върху страниците на тогавашните вестници, за да почувствуваме темпераментното перо на Вазов, дълбоката му погнуса от това, което се е вършело около него. Сякаш с перото на Каравелов и Ботев той изобличава скудоумието и партизанската разюзданост на наплодилите се вестници, пълнели страниците си „с най-тривиалните изражения, които благовъзпитан човек не може да прочете без потърсване. . . Резоните за тях не съществуват, здравият разум е изгонен от стълповете на тия вестници, защото ги няма и в главите на редакторите им.“³ Дори и ония, които велегласно афи-

¹ Ив. Вазов, Сборник от спомени, материали, документи, 1949, стр. 301.

² Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 871—872.

³ Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 54.

ширали решението си да се трудят на културния фронт, твърде малко полза принасяли, неспособни да разберат по-дълбоко конкретните народни потребности. И при Вазов писателят и културният деец, литературният критик и публицистът вървят ръка за ръка, взаимно се допълват. И затова една значителна част от неговите критически писания са посветени на книги и съчинения, на издания, които засягат културно-образователни, научни, обществено-педагогически, исторически и други въпроси. Такъв широк тематичен и жанров диапазон на критическа дейност се е налагал от конкретната обстановка, от реалните потребности. Апатията към духовния живот, срещу която така неутомно се бореха възрожденците, и сега продължавала, подхранвала щедро от изострените и безскрупулни партизански борби. Надпреварата за власт и забогатяване обхващала все по-широки слоеве. „Днес политиката с всичките ѝ кал и пошлост е парализирала у нас всяко литературно движение. Интелектуалният живот е удушен, по-високите духовни наслаждения отсъствуват и ако това мрачно положение трае още десет години, ний ще предадем на потомството си една за нищо негодна вестникаро-пасквилистическа литература, а нищо добро и благородно, с което да може да се гордее младата ни книжнина“, с болка пише Вазов в една хроника за литературния живот в София през 1884 г.¹ Писателят е отвлечен от онова, което става наоколо му, зловонната политическа атмосфера го души, разкъсван е от тежка размисъл за народната съдба.

И ето веч кат луд се скитам
и търся, гоня идеалът,
и вред на пошлости налитам,
вред слушам звукът на метальт.

И за да задуши този злокобен звън на „жълтия метал“, той използва с еднаква непримиримост и поетическото слово, и критическо-публицистичното перо. осъждайки всичко, което се изпречва по пътя на обществено-културното възмогване. Нестихващи терзания разкъсват писателя-патриот, виждайки растящата индиферентност и духовна леност. Темпераментното му перо няма да се умори да клейми и изобличава невежеството и примитивизма, нравствено-политическата поквара на книжовници и вестникари, стотиците кални и блудкави дописки във вестниците — „пълни с клевети, инсинуации и жлъчка“. А в същото време никои и не помислял да се заеме да разкаже за величавото минало на народа ни, за живота на бележитите възрожденски дейци, за събитията, извели българската народност от забвение, за големите светли улове на човечеството. Тази именно атмосфера, така бедна на високи пориви и благородни дела, кара нашия поет-родолюбец и хуманист да пише възторжени химни за героичното минало, та да раздвижи съвестта и на новите поколения, да призовава към по-високи обществени и културни идеали, към сродяване с идейно-естетическите завоевания на другите народи. Разнообразната му книжовна дейност от онова време се явява синтез на преклонение и възхвала, на изобличение и горещи призови за народностно осъзнаване и духовно нравствено извисяване.

Подобно на възрожденските писатели и Вазов в опознаване на културното минало е виждал предпоставка да бъде насочена по верен път съвременната творческа мисъл. Затова е особено чувствителен към книжнината, посветена на народното творчество, в разнообразните му жанрове. Закърмен сам от младини с народопесенното творчество, осъзнал неговото значение за патриотическото етическо и естетическо възпитание, Вазов страстно реагира щом се касае до съдбата на това неогенимо духовно наследство. Но той не принадлежи към онези безкритични поклонници на всичко, плод на устната

¹ И в. В а з о в, Събрани съчинения, т. 18, стр. 60.

поетическа традиция. И в тази област проявява изострено критическо чувство.

Наред с усилията да бъде създадено четиво съвременно, което да доставя естетическа наслада чрез художествено интерпретиране на новата жизнена и нравствена проблематика, оправдани са всякакви грижи и за тези просто-сърдечни създания на творческия дух на българина. „Духът на реалното наше време прониква дори и в хижите и гони оттам песнята, приказката с безпечната меланхолия на живота“ — предупреждава Вазов, без, разбира се, да изпада в положението на онези наивни люде, които в този неизбежен процес съглеждали едва ли не пропадането на нацията. Писателят изказва надеждата, „че няма да се мине много, когато и нашите книжовници ще се заемат с внимателното изследване на естетическата, филологическата и историческа страна на това народно достояние, досега пренебрегнато и неocenено по критически начин, за да можем да извлечем и да узнаем от него всичко онова, което може да хвърли светлина върху геният на нашата народна реч и нашия обществено-национален бит“.¹ Само тези заключителни Вазови думи разкриват цяла програма за сериозни занимания с проблемите на народното творчество. Преодоляно е вече наивно-патриархалното, консервативно-романтичното отношение към него. Почувствувана е нуждата от всеобхватен анализ, за да бъдат разкрити непреходните национално-исторически и идейно-естетически богатства на това духовно наследство. Набляга се специално на естетическата му страна, към която би следвало да насочат погледа си онези, които са се заели художествено да претворят бита и душевността на своите съвременници. Наред с другите възможности за въздействие, то може да служи и като художествена школа на писателите, говори Вазов. Нали творчеството на не един писател свидетелствува колко благотворно се оказва умелото използване на това винаги живо народно наследство! Очевидно подобни указания могат да бъдат дадени от човек, който наистина е внимателен в разностранните богатства на народното творчество, разбира неговата историческа роля за самосъхранението и самоопознаването на българската народност, значението му за решаване на задачи от различно естество и в ново време. Затова и той е толкова непримирим и към онези, които не могат да почувствуват същинската стойност на народната песен, неспособно подражават и създават някакви литературни сурогати, както и към онези, които пристъпват небрежно към нейните фонетични, ортографски страни, както бил постъпил Ив. Богоров в съответния сборник „Български народни песни“ (1879).

*

Позициите и схващанията на Вазов за по-нататъшното развитие на националната литература се изясняват не в някакви специални теоретически трактати, а от писания с конкретен обзорно-критически или общокултурен характер, в кратки отзиви, прегледи и т. н. Това не значи обаче, че изказаните от него съждения нямат по-трайно значение и в наше време. Дори и в рецензиите и бележките си той засяга и по-общи въпроси. Състоянието и бъдещето на националната литература е основният стимулатор на неуморното му критическо перо. Предназначени за периодичния печат, с оглед характера и нуждите на една или друга рубрика, критическите работи на поета имат ограничен размер, но са богати с конкретни оценки и обобщаващи мисли. При това на преценка са подложени произведения с различен жанров и тематичен облик и стойност.

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 388.

Както и преди Освобождението и сега на литературното поле продължавали да се подвизават бездарни поети, белетристи, драмописци. Съчиненията им, наивно елементарни по мисъл, форма и език, извикват ту гневни епитети, ту снизходителна усмивка, ту настойчиви разсъждения за изискванията и особеностите на литературно-художествената дейност. В онези години Вазов е един от малцината, които виждат реалните последици от разпространението на литературни недоносчета. А причините за съществуването на подобни явления съглежда в две насоки — в ниския естетически вкус и в липсата на компетентна критика, която да въздава всекому заслуженото. Две причини взаимно обусловени, водещи до един резултат. И осъзнал веднъж причините, Вазов ще иска да ги отстрани. Как? Като сам се залавя за критико-оценъчна дейност, та да може да въздейства по-настойтелно и непосредно за формиране на естетически вкус и съвременни разбирания за характера на литературата. И наистина с няколкодесетилетната си дейност в тая област той успява да упражни твърде благотворно въздействие върху литературния развой.

Когато четем разнообразните критически писания на Вазов, на вниманието ни се налагат верните му културно-исторически критерии, диалектическият му подход към литературните явления. Така напр. той непрестанно сочи, че онова, което в предходните години, в условията на турското робство, е могло да намери известно оправдание, тъй като е хармонирало с някои от тогавашните тежнения, сега, в следосвобожденската епоха се явява пълен анахронизъм. Причините за различните духовни потребности и оценъчни критерии са и национално-исторически, и философско-естетически. Преди „на драмата въобще се гледаше не като на художествено произведение, назначено да захване известно място в литературата, но като на едно лесно и практично средство да се подеждва въз умът и чувствата на по-голямата част от народът ни, чрез излагане на събития из миналото и настоящето му да се внуши силна омраза към вековните ни притеснители и следователно воля и въодушевление за борба.“ Но сега нещата са се значително променили. При новите обществено-исторически условия и културно-художествени задачи предишните просветителски лозунги, историко-романтични тиради и наивно-патетични призови за борба не будят „някогашните пориви“. Още по-малко могат да затрогнат политическите идеи, щом са дадени в суха публицистично-дидактична форма. Потребността от по-съвременна и по-рафинирана духовна храна, нуждата от естетическа наслада не могат да бъдат задоволявани с предишните драматургични съчинения. Писателят не може да не се съобразява с общественото и естетическото развитие — предупреждава Вазов. За съжаление почти никой от тогавашните драмописци не съзнавали тия закономерности. И затова той не се уморява да критикува и сочи конкретните недостатъци на излизащите драми, да сочи какво е необходимо за подобен род дейност. Ако на времето Войниковите драми „не малко съдействаха за разбуджението на националното съзнание в народа ни“, то сега тяхното представяне не намирало никакво оправдание. Само комедиите му могли да будят известен интерес. Войников е доловил някои от потребностите и тежненията на възрожденската епоха. Изобразените от него в героично-романтичен план исторически събития и герои пораждаха в публиката „чувства нови, чудни, потресающи“, с които простият българин „се виждаше в миг преобразен, нов човек“. Може би Вазов е първия, който в десетилетието след Освобождението вижда в такава явна насока заслугите на родоначалника на българската драма. Но с верен усет за изменението на естетическите потребности той не може да се примири с усилията на някои отново да преиздават или поставят на сцената Войниковите драми, лишени от трайни художествени качества.

Вазовият утилитаризъм по отношение задачите на литературата в различните ѝ жанрове не е едностранчив и просветителски ограничен. Реалистичните му разбирания в тая насока се открояват и в разсъжденията му за характера и предназначението на драматичното произведение. То трябва да има не само познавателно и възпитателно значение, но да доставя и развлечение, естетическа наслада. На скептиците относно необходимостта от емоционални изживявания Вазов заявява, че за едно общество развлеченията „са насущна потреба, както хлябът, както солта, както дрехата“. Тази вродена човешка потребност не е еднаква за всички времена, за различните „възрасти“ на човечеството. Необходимо е първичните инстинкти да се култивират и облагородяват, с оглед на обществено-историческите задачи и нравствено-интелектуалното възможване на човека. А какви прекрасни възможности предлага в тази насока театърът! Какво обаче е необходимо? Необходимо е на сцената му да бъдат представени такива произведения, които да отговарят на душевността и идейния свят на съвременния зрител. А този зрител вече не се възторгва от онова, което така дълбоко някога е вълнувало зрителите на Войниковите представления. На въпроса за нуждите на българския зрител Вазов се връща и по-късно, но вече с оглед на други явления, за което ще стане дума по-нататък. Но още сега, през 80-те години, с убедеността на познавач на културно-историческото развитие и на човешката душевност, Вазов заявява: „Ще дойде време, а това време е близко, когато пловдивското общество ще се насити на вечното повторение на наши сиромашки репертоар и ще поиска неща по-нови, по-удовлетворяващи потребностите на духа и на сърцето, постепенно и неусетно развити в нея, и ще поиска да стъпи на по-горно стъпало, отгдето се разкрива нов кръгзор за душата: сир. ще поиска пиеси разумни и човешки, които да могат да трогнат по-деликатните струни на човешкото сърце и да внушат по-високи чувствувания“. Това са процеси, през които минават всички народности. За ускоряване на това неумолимо развитие, целесъобразно ще бъде „да се преведат на български много европейски драми, комедии, водевили и пр., които са придобили репутация за добри театрални пиеси в Европа“. Така постепенно посредствените български драми ще бъдат покрити с праха на забвението, а „развитието на самата ни драматическа книжнина тогава по-правилно и успешно ще се захване“ — пише Вазов в една от статиите, посветени на въпроса за създаване на български народен театър.¹

Мисълта да бъде създаден национален драматургичен репертоар, отговарящ на новите обществени и културни потребности, занимава Вазов до края на живота му. За всеки период обаче от социалното и литературното ни развитие той разглежда едни или други въпроси, наложени от непосредствената житейска практика. В този момент например, първите години на новоосвободена България, той смята за целесъобразно нашата публика да получи възможност да се сроди и с драмите на големите европейски писатели. Всяка проява в това отношение той посреща със задоволство и не закъснява да излезе с отзив или бележка било за стойността на превода на една или друга бележит творба, било да изтъкне значението ѝ, като проявява висока възискателност към всеки, докоснал се до едно велико произведение.

Дълбоко се тревожи Вазов, като гледа как публиката посреща с безкритичен възторг всичко чуждо, което ѝ се поднесе. Подобно сляпо преклонение пред чуждото дава основание на мнозина да твърдят, че народът ни не е способен да създаде нещо свое оригинално българско. Подобни мисли Вазов развива в статията си по повод шумните възхвали, появили се в някои вестници

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 52.

за театралната трупа на арменец Фасуляджиян. С гняв и болка Вазов се провиква: „Журналисти! Вий се губите в областта на високата политика. Слезнете близо при нашите нужди: има една жажда да се утоли, има един позор да се премахне. Замислете се малко: защото около нас зеха да мислят. Народът жадува за свое: вий му поднасяте чуждото. Не настръхновате ли, като чувате, че ни се казва пред целий свят: българская интеллигенция омерзилась! Утре друг благодетел ще каже: българский народ не существует! Какво има да отговорите на това? Какво имаме ний наше, свое, вечно? Вашите витийски членове ще умрат и г. Фасуляджиян кога да е ще ни остави, за да дойде г. Паскалидис или, ако щете, Паскалеску. Ний не правим нищо, за да разлюлем ония велики струни на човешкото сърце, които се наричат: народна гордост“.¹

*

Ръководен критерий за Вазов при оценката на едно произведение е доколко то буди национални и хуманитарни чувства и размисли, доколко дава познания за живота, тласка към нравствено-естетически изживявания, към културно възмогане. И най-благородният замисъл, щом не е претворен в съответна художествена форма, не може да излъже изострения усет на критика. И той бърза да сподели своето мнение с другите, ръководен от желание да въздействува на читатели и писатели, да утвърди по-здрави принципи за възприемане и оценка на творбите на словото. Строг към себе си, той изисква и от другите да осъзнаят трудностите и отговорностите на творческата дейност. Не би следвало да се учудваме на обстоятелството, че проявява подчертана отзивчивост към произведения с патриотична тематика. Условиата, при които се формира като гражданин и поет, цялото му светоусещане, естетическите му позиции, всичко у него е просмукано от един неизмерен национално-хуманитарен патос. Не един път говори Вазов, че новите поколения изискват творби с по-съвременно съдържание. Когато обаче види, че някой подема патриотично-демократичните традиции на възрожденската литература, неговото критическо перо взема особени акценти. Почти няма литературна проява от подобен характер, за която Вазов да не е намерил повод да се изкаже на страниците на „Народний глас“, „Наука“ или „Зора“. От една страна, той ще обосновава необходимостта от патриотична литература и когато България вече не е под чуждо робство, от друга — ще разяснява, че с някогашните похвати и схващания при пресъздаване на патриотически сюжети не може да бъдат задоволени съвременните естетически нужди. Но винаги ще реагира срещу онези, които под една или друга форма искали да докажат, че времето на патриотическата литература вече минало, че подобна литература вече не могла да удовлетворява съвременните нужди на читателите. Като печата статията „Осветление на българската поезия“ от Г. З.-ч, където били развити подобни мисли, редакцията на „Зора“ я придружава с бележка, в която се казва: „Като приемаме много от хубавите мисли, изложени в статията на уважаемия автор, длъжни сме да забележим, че периодът на патриотически възторги не може да се смята за изминал още преди да сме постигнали народния си идеал — пълното си освобождение и обединение.“ Разбира се, нуждата от такава поезия няма да престане и след обединението на двете части на освободеното отечество, нещо, което се потвърждава както от по-сетнешното творчество на самия Вазов, така и от цялостното ни литературно развитие.

Колкото благосклонен към всеки опит да се разкрие чрез различни жанрови форми правдата за великата възрожденска епоха, толкова по-непримирим

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 34.

е Вазов към онези, които волно или неволно изкориствали тази правда. А такива явления не били редки по онова време и те срещат темпераментната Вазова критика. Въпреки намерението си да опише въстанието от 1876 г. А. Шопов е съчинил „един бледен и блудкав роман“, не успял дори и да се докосне до онова, което обещавало заглавието на книгата — пише Вазов в „Наука“ през 1882 г. Лаконичната оценка засяга и съдържанието и образите на лицата, формата, в която са дадени историческите факти. Неверният замисъл е получил и вяло, неубедително литературно интерпретиране. Бедността от идеи и мисли авторът е поискал да компенсира с многословие и плоски разсъждения, мъдрувания, сравнения.

За да произнесе своята присъда и каже истината за едно произведение, Вазов използва различни форми и похвати, статиите му са изградени в различен композиционен план. Някъде още с началните редове разбираме каква е оценката на критика, друг път тя следва като извод от едно по-цялостно разглеждане. Често пък се говори повече за събитието — предмет на литературно интерпретиране и само накрая, само с едно изречение, се казва дали авторът е успял или не в намерението си. Ето и един пример в това отношение. Като сочи заглавията на две книги в началото на една статия в „Зора“, 1885 г., Вазов започва да ни говори, че старобългарските писатели не са ни оставили летописи, от които да съдим за историята на народа ни, че русите и гърците били по-щастливи в това отношение и т. н. Спира се и на борбите на българите от последно време, за които имало вече натрупани историографски материали, „които пресети един ден през ситото на критический анализ ще послужат за издигане зданието на новата ни народна история“. И изведнъж само с една фраза заключава: „Означените в началото на тая статия книги са написани, за жалост, доста безграмотно, а втората даже гламово“.¹ Подобни похвати Вазов използва не само когато трябва да отрече или покаже несъстоятелността на едно произведение, а и когато утвърждава, когато иска да привлече вниманието на читателите върху появата на едно или друго съчинение. Тези по-своеобразни форми на критика или отзив, на размишления по повод на дадено литературно явление се оказват твърде пригодни за времето. Постига се двойна цел: от една страна, критикът споделя мисли и тревоги с по-широк обхват, засягащи съществени проблеми на културно-книжовния живот, ориентира читателя върху характера и значението на историческото събитие, върху дейността на даден обществен деец и т. н., а от друга — се дава оценка на книгата, сочи се доколко авторът е успял или не при литературно-художественото или мемоарно-историографско интерпретиране на действителни явления.

*

И в годините след Освобождението продължила практиката да се превеждат книги, с най-различно съдържание и предназначение. Нуждите от научно-образователно, историко-познавателно, художествено четиво с всеки ден растели. За съжаление и сега хората, заели се с преводаческа дейност, не били съответно подготвени: твърде често превеждали каквото им попадне под ръка или пък предавали чуждото изложение на един невъзможен български език. И очевидно Вазов, който бди над всичко засягащо националната ни книжнина, не е могъл да не насочи критическото си перо и срещу тази опасност. И ние виждаме, че твърде голяма част от критическите му бележки имат за предмет дейността на преводачи и издатели, и то не само през 80-те години, но и до края на живота му. „При всичките политически вълнения,

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 485.

които тревожат духовете в Княжеството, при всичките неблагоприятни обстоятелства за развитието на книжнината, ние с удивление съглеждаме, че въпреки лошата почва там никнат и цъфтят ежедневно, може да се каже, като буйни бурени цяла вихрушка книги оригинални и преводи: комедии, трагедии, драми, повести, романи, едни от други по-гръмливи и фанфаронски названия, едни от други по-блудкави, недосялани, недомислени, в които най-безжалостно се тъпче нашият мъченик език и в които недобросъвестността и невежеството тъй грубо и тъй безочливо са изгонили изящното, добрият вкус, смислеността, необходими за всяка една книга, а най-паче за едно белетристично съчинение.“ Въпреки многократните предупреждения, броят на подобни нескопосани, вредни и безлични книжки растял. И което е било най-тревожно — те намирали добър прием сред жадната за умствена храна публика, не съзнаваща пагубните последиствия от подобно четиво.

Подобни вредни явления продължавали десетилетия наред, затова и Вазов няма да престане да сочи ниския критерий при подбора на чуждото, да критикува неумението да бъде даден адекватен превод на идейно-емоционалното съдържание на творбата.

Писателят-патриот насърчава да бъдат преведени някои от завоеванията на чуждата художествена мисъл по няколко съображения. От една страна, българските читатели ще могат да се сродят с идейно-естетическите богатства на световната литература, от друга — нашите писатели ще могат „да съзрат тайната на творческия процес — поне формалната му страна“. Те биха могли да видят как се изграждат образите, как се постигат сбитост и яркост в израза, как се подбират думите, епитетите, „които съставляват вълшебната сила на формата и поетическото произведение“. ¹ Ако основно задължение при превеждане на всяко произведение е да се предадат в максимална степен специфичните черти на оригинала — в жизнено съдържание, идеен свят и емоционален патос, в образна система, стилно-езикови особености и т. н., то това се явява толкова по-наложително за големите творения на човешкия дух „който притежава неуведаема, вечна красота и младост, които държат нашрек удивлението на всичките поколения“. Никой няма право да накърни тяхната художествена красота и въздействена сила, тяхното „общочовеческо значение, защото в тях се отразява цялата душа, целият мир на човека, независимо от средата, времето и предрасъдките на тая или оная епоха. Те принадлежат на всички народи“ — пише Вазов по повод преведените сцени из „Фауст“ от Т. П. Трифунов.²

Твърде отрицателно се отнася Вазов и към едно друго явление — наследено от предходните години — побългаряването. Мнозина си въобразявали, че това своеобразно преправяне на чуждото, явление, появило се при определени културни исторически условия, и сега може да има място. Напразни илюзии — говори убедително Вазов. Недопустимо е да се върши подобно кощунство с големите творци. „Кого и що побългарил? Дали на „Ревизора“ навлякъл български гащи и калпак или на „Гоголя“. Защо да не е „превел“ ами побългарил? Всичко това, повърхно казано за преводът доказова, че Ревизорът на Гоголя е хвърлен на българската публика като мазна отрепка“ — пише с възмущение Вазов в критическия си преглед са първата годишнина на сп. „Българска илюстрация“, печатан в „Народний глас“ 1882 г.

Колко много разчита Вазов на чуждите литератури за културно-художественото възможване на сънародниците си говори и ревността, с която заедно с приятеля си К. Величков се заемат да съставят една христоматия „от из

¹ Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 665.

² Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 586.

брани образци по всичките родове съчинения, с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели“. Вече самият избор на чуждите писатели и на преведените откъси, включени в христоматията, говори за верни разбирания относно характера, смисъла и значението на художествената литература за прогресивното развитие на народа. И в тая си дейност Вазов остава верен на ръководния си принцип — подбрани са ония от чуждите писатели и такива откъси от творчеството им, които с идейно-демократическата си насоченост, с хуманистичното си звучене се оказват разбираеми за българина, сродни с тенденциите на националното ни художествено и общокултурно развитие.

В разностранните си усилия Ив. Вазов не отстъпва никога от исконното си верую — литературата ни да се развива по свой самобитен път, да има свой специфичен народностен облик. Писателите да бъдат преди всичко граждани на своята страна, да бъдат дълбоко сродени с бит и мисловност, с терзанията и идеалите на своя народ. Целият духовно-творчески живот трябва да се подхранва от идеалите за национално утвърждаване и културно възможване. Той добре разбира взаимовръзката между националното и общочовешкото, затова и при всички си патриотизъм неуморно изтъква значението на общуването с големите световни умове за развитието на народностната творческа мисъл. Както чрез художествените си творби, така и с критическите си писания, Вазов успява да съчетае тия две страни, еднакво необходими за правилното формиране на националната литература и култура. Така той продължава традициите на възрожденската литературна мисъл, теоретико-критическите принципи на писателите реалисти и демократи.

При цялата оная гнетяща атмосфера, сред която поетът-хуманист е трябвало да работи в годините след Освобождението, той не губи никога своята нравствена устойчивост, историческата перспектива, издига гражданско-етически и естетически принципи, които служат като основа за изграждането на една здрава национална култура, за пълна изява на народните дарования. Чувството за отговорност пред българската литература никога не го напуска. Оттук и неговите съждения за характера на критическата дейност — все така целенасочени и непримирими. Колко далеч стоят разбиранията му в сравнение със зараждащите се тогава и у нас теории, които искаха да тласнат развитието на националната ни литература настрани от жизнените, парливите въпроси на епохата.

Днес трудно можем да си представим как би изглеждала картината на литературния ни живот в годините след Освобождението, без онова, което е излязло от перото на големия писател-хуманист и патриот. За съжаление точно в момента, когато Вазовото перо се е изявявало с такава сила и проникновение в различните области на творческо-интелектуалния живот и е чертаело широки пътища за развитието на националната литература и култура, писателят е трябвало да напусне отечеството си. Събитията около преврата от 9 август 1886 г. принудиха Вазов да емигрира и да прекъсне плодотворната си дейност. Обединението на двете части на България създаваше по-сгодни условия за развитието и на литературно-критическата мисъл, но за няколко години от нейното поле отсъствуваше талантливото и темпераментно перо на Вазов, една празнина, която никой не можа да запълни.

*

Едва в началото на 90-те години Ив. Вазов отново се залавя за критическото перо. Но сега атмосферата на духовно-творческия живот се е изменила. Настъпват процеси на дълбоко разслоение във всички области. Успоредно със

социално-класовата диференциация започват постепенно да се обособяват различни идейно-естетически школи и течения. Наред с реалистическата и критико-реалистическата литература появяват се първите предвестници на модернистичната индивидуалистично-естетска поетика, заражда се и революционно-пролетарската теоретическа и художествена мисъл. Вече излизат списания с по-обособена обществена и политическа платформа, с различни идейно-естетически концепции и схващания за характер и задачи на литературата, на духовно-интелектуалния живот изобщо. Списанията „Денница“, „Българска сбирка“, „Мисъл“, „Ново време“ и др., макар често да печатат работи с твърде противоречиви идейни тенденции, защитават определени принципи, следват в една или друга степен определена линия. Тази усложнена и противоречива обстановка не остава без значение за характера и насоката на по-нататъшната литературно-критическа дейност на Ив. Вазов.

В началото на 1890 г. Вазов започва да редактира сп. „Денница“ и отново се активизира на литературно-критическото поприще. Погрешно би било обаче да се смята, че единствено нуждите на списанието са го накарали отново да се залови за критическото перо. Грижите му за правилното развитие на националната литература, съзнанието, че трябва да се използват разнообразни средства, за да се помага на писатели и читатели и се въздействува на културно-историческите процеси никога не го напущат. И тогава, когато няма да бъде редактор, името му ще срещаме често по страниците на различни ежедневни или периодични издания. Винаги ще изявява едно непосредно отношение към текущите въпроси на литературния живот.

Връщайки се отново на литературно-критическото поприще, Вазов продължава да следва принципите, за чието утвърждаване така неуморно се бореше непосредно след Освобождението, все така настойчиво използва същите форми на критическа изява — литературния преглед, отзыва, хрониката, по-кратки или по-обстойни рецензии, както и статии, в които се поставят подобни въпроси на литературното развитие. И сега той ще иска да информира или да привлече вниманието към дадено литературно или общокултурно явление, да утвърждава художествено ценното и изобличава примитивното, сочи конкретните недостатъци на отделни произведения или в дейността на даден писател и т. н. Сам автор на творби от различни жанрове, критико-публицистичното му перо се откликва на съчинения с разнообразно съдържание и форма, на автори от различни поколения и националности. Макар най-често да пристъпва към тях само от определен ъгъл, от разнообразните писания на поета-критик ние долавяме атмосферата на тогавашния литературен живот, противоречивите тенденции на развитие, своеобразното в схващанията на писателите, в потребностите на читателите. Откроява се и нещо друго — противоречията в идейно-естетическия свят на Вазов, ограничеността на някои негови обществено-философски концепции. В някои Вазови изказвания съгледваме да се противопоставят художествеността на идейно-политическата тенденция, социално-революционното на хуманистичното. Сложната и противоречива обществено-политическа атмосфера, сред която е живял, не е могла да не се отрази и върху мирогледните и естетически възрения на писателя.¹

За всестранното изясняване и разбиране на Вазовите идейно-естетически и критически позиции, за схващанията му относно насоката на родната литература интерес представлява отношението му към апологетите на индивидуализма и символизма у нас, към кръга „Мисъл“, възглавяван от д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков.

¹ Вж. Стоян Каролов, Иван Вазов, художествен метод и литературни позиции, 1951.

Известно е, че години наред от страниците на сп. „Мисъл“ — станало трибуна на модернистичните естетически теории, д-р Кръстев и Пенчо Славейков водеха неуморна борба, за да „докажат“ остарялостта на Вазовата поетика, анахронизма ѝ по отношение естетическите потребности на новия модерен човек. С рядка настойчивост, в статии и беседи, те обосновават необходимостта от „обновление“ на изкуството, което не трябвало да се опошлява от сивото ежедневие на живота, а да бъде далеч от „злобата на деня“, да се занимава с „вечните“ въпроси на човешкото битие, да възпява гордата, но самотна личност, останала неразбрана от окръжаващата я среда. Своите философско-индивидуалистични възрения за света и човешката личност те искат да утвърдят като идейно-естетическа основа на съвременната литература, на изкуството изобщо.

Макар да се е старал да посреща с житейска резигнация отправените му нападки, Вазов не е могъл да не прибегне към различни форми не само да защити собственото си творчество, но и да отстоява дълбоко осъзнатите принципи на жизнено правдивото народностно изкуство. В началото той ще използва някои произведения или изказвания на самия Славейков, Петко Тодоров и други възприели модернистичната поетика, за да посочи несъстоятелността на техните естетически теории, от една страна и от друга — да обоснове характера на художествените потребности на българската общественост, да разкрие къде се корени силата на непреходното изкуство. В няколкото си критически статии за автора на „Кървава песен“ — предизвикани от конкретни Славейкови изказвания устно или в печата, Вазов, като оценява дарованието му, своеобразния му творчески натюрел, сочи недостатъци било от идейно-мисловен, било от формално-художествен характер. Тия недостатъци Вазов отдава на Славейковите увлечения по модернистичната поетика. На нея критикът отдава неясната мисловност в много стихове на Славейков, въвел в произведенията си мистични герои, с индивидуалистични концепции — непонятни за обикновения човек. Като критикува Славейковите естетически възрения и конкретните им художествени реализации, Вазов иска по косвен път да утвърди реалистичните принципи в творческата дейност.

Постепенно борбата между дотогавашните литературни традиции — олицетворявани от Вазов, и новата естетическа платформа, обосновавана от страниците на сп. „Мисъл“, става особено интензивна и непримирима. Д-р Кръстев и Пенчо Славейков са неуморни в усилията си да развенчаят ореола на Вазов, да го свалят от завоювания висок пиедестал, за да утвърдят нови естетически скрижали. Но те отиват и по-далече — обвиняват българската публика, че не била дорасла да възприема една нова, според техните разбираня, поезия. Вазов е особено непримирим към подобни обвинения. Българската публика — пише Вазов — към която не един път са били отправени оскърбителни епитети, е встояние да разграничи художествено значимото от посредственото или формалистично отвлеченото. Тя е проявявала и проявява неотслабващ интерес към писатели, чието творчество е интелектуално наситено, третиращо най-съвременни нравствено-психологически проблеми. Но тя никога не ще почувствува и приеме произведения с непонятна мисловност, със смъртни образи, носители на някакви отвлечени идеи, чужди на националната ни душевност, на психиката и тежненятия на българина.

Все по-дълбоко Вазов се убеждава, че борбата срещу модните индивидуалистични и символистични теории трябва да се води с всички възможни средства. Не е достатъчно само критическото перо. Необходимо е да се намесят и други форми, за да въздействува на читателското съзнание, да се види до какви парадокси водят подобни естетски канони, да се осмее и изобличат техните апологети. Той се страхува за развитието на някои безспорни даро-

вания. Възхищавайки се от Яворовата поезия, той с тревога се пита до къде ще го заведе символистичната поетика, изявила се така властно в „Бъзсъници“. Тя е в състояние да тласне поезията ни из тъмни лабиринти, да направи от поета глух за житейските неправди, за човешките неволи. През 1900 г. Вазов пише стихотворението „Защото си поет“, където с горчива ирония рисува съдбата на поета, ако трябва да следва предписанията на естетизма, според който творецът трябва да няма мнение, да бъде безучастен към неправдите в живота, да бяга от „жизнените битки“, да „мечтай високо“, да стои в храма на своята муза „кат камък твърд, студен кат лед“, „защото си поет“.

Казаха ми: — Ти нямаш право
да чувствуваш в глас висок,
мълчи, потай се величаю,
задушвай скръб ил гняв жесток.
Ти нямаш право дял да вземеш
в вълненията на грешния свят:
всяк има мнение — ти да нямаш,
защото си поет!

Вазов не може да бъде и не стана поет, какъвто изискваха догмите на формалистичната поетика. Той възлагаше друга, по-възвишена и по-благородна роля на изкуството. Призиването на поета е да използва художественото слово като оръжие за борба със злото, с тиранията, за тържеството на красивото и доброто, на демократични и хуманни идеи.

В една от своите сказки — „Български национален театър“, Пенчо Славейков отрича почти всичко създадено в областта на българската драма. Започнал прегледа си още от Възраждането насам той отричал и Войников, и Блъсков, и Друмев. Но основната цел на сказчика била „да опорочи и обезцени Вазовите драми“. И сега Вазов не остава длъжен на своя отрицател. В статия, печатана във в. „Ден“, 1909, бр. 2025, под заглавие „Унищожението на Ив. Вазов“ и подписана с „А“, авторът на „Под игото“ осмива доводите на Славейков и обосновава разбиранията си за развитието на българския театър.

Между аргументите си за негодността на Вазовите драми Славейков изтъквал и техния успех на сцената. Драмите на П. Ю. Тодоров за сега нямали успех, но те неминуемо щели да бъдат оценени след 50—100 години, когато и българското общество щяло да бъде с по-висок културен уровень. За да ни извади сякаш от недоумение, че употребява необичайни за перото му остротии, Вазов припомва някои от цветущите епитети, с които бил обрисуван като драматург. Замислена като лична защита, Вазовата статия се превръща в защита на българската драма, на верния естетически усет на българските зрители.

Очевидно Вазов не е могъл да се примири със Славейковите препоръки на сцената на българския театър да бъдат играни само чужди пиеси, тъй като български нямало, а и малкото, които съществували като тези на П. Ю. Тодоров, били недостъпни за примитивния вкус на публиката. Затова точно една година по-късно — ноември 1910 г. — обнародва друга статия „Национализъмът в нашия театър и изкуство“ (сп. „Българска сбирка“, кн. IX). В белажка под линия редакцията на списанието съобщава: „Ив. Вазов е привършил един обширен етюд върху българската литература. На молбата ни той бе любезен да даде за „Българска сбирка“ настоящия откъсlek, който ние печатаме под горното заглавие“. Още от началните редове проличават противните полюси, на които стоят Вазов и Славейков и по въпроса за репертоара на българския театър. Докато авторът на „На острова на блажените“ пред-

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 761.

лага на сцената на Народния театър да бъдат играни чужди пиеси, докато не се родят български шекспировци, Вазов сочи пагубните последици от една подобна репертоарна политика. Според думите му българската публика вече била наситена на чуждестранни пиеси, които твърде малко ѝ говорили, не я вълнували. При все че някои от играните пиеси били написани „от драматурзи с име в Европа“, апатията на публиката растяла и само след няколко представления театралният салон се изпразвал. „Напразни бяха гръмките реклами в печата, написани от хора, едни искрено възхитени от пиесите, други, по мода, по привичка, хвалящи чуждото само затова, защото е чуждо: драмите изчезваха от сцената. И веднага — вопли за безвкусието и неразвитостта на публиката. . .“ Дълбоко сроден с българската душевност, Вазов прозорливо сочи културните потребности на съвременната наша общественост. „Тя отиваше в Народния театър да дири заедно с естетическата наслада и храна за душата си, да дири онова, което е близко до сърцето ѝ, което би тълкувало нейните собствени чувства, би отражавало живота ѝ. Но ней се даваха на сцената чужди хора, чужди драми, чужди характери, всичко чуждо, нищо българско; драми, писани за други среди, за други култури, не за нас.“ За приходните години това може би е било неизбежно, поради особеностите на културно-историческото ни развитие. Но да се продължава подобна практика и за в бъдеще — тове е недопустимо. Как да се отговори на сегашните реални нужди на българина? Вазов заявява недвусмислено: „Дайте ни българския живот на сцената“. Ето благородно поприще за българските писатели — да изобразят миналия и сегашния живот на народа, „но освободени от всяка подражателност на чужди модели, без символистическата мъгла и без модернистическите тенденции, които им пречат да бъдат естествени и верни“. Но критикът предупреждава, че избраният сюжет от българската действителност още не означава създаването на истинска българска драма. Твърде много се иска още от писателя творец, та да може такъв сюжет да зазвучи с акордите на българската душевност, да раздвижи мисловността и емоционалността на зрителя.

Онзи, който се е заел да пише драматургическа творба, трябва да бъде надарен за такъв род творчество, да умее да разкрива жизнената правда във всичката ѝ сложност, с непосредно осезаема земна образност и ясен драматично-емоционален език. А точно на тия предпоставки не отговаряла представената наскоро пиеса на Д. Страшимиров „Врази“. Зрителите излизали от салона дълбоко разочаровани. Изпълнена от начало докрая с фалш, тя издавала пълна писателска бездарност и свидетелствувала само за едно — „как не трябва да се пишат български драми“. За да се намира българската драма още в такова плачевно състояние, причините са преди всичко, че към нея, с изключение на Друмев са посягали хора, лишени от природно дарование. Но изминатият път, колкото и печален, е извънредно поучителен. Трябва да се разтворят широко вратите на театъра за българската драма, ако искаме тя да се развива под непосредната преценка на публиката — препоръчва Вазов противоположно на онова, което говори Славейков. Редица български пиеси, при всичките си несъвършенства, „биха били по-интересни за българина от десетки преводни пиеси, които го оставят хладен“. Завоюваните успехи в областта на другите жанрове вдъхват надежди в скорошната поява и на добри драматични произведения — говори Вазов, останал верен на искрения си оптимизъм и непреклонна вяра в творческите възможности на нашия народ.¹

Особено цени Вазов пиеси, които третират важни исторически събития или съвременни нравствено-социални и психологически проблеми. Въпреки

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 632.

безспорните си недостатъци „Иванко“ продължава да се задържа на сцената, да вълнува и тласка към размисли. „Защо това?“ — пита Вазов. И отговаря без колебание — „Защото е б ъ л г а р с к а. Колкото и хубави да бъдат чуждите драми, колкото и съвършени да бъдат по техника и психологически анализ, те изобразяват чужди хора, чужди среди, чужди атмосфери. Българската душа желеа да види и своя, да се повълнува от радостите и скърбите, които пълнят нашия живот“.¹

Разбира се, не може да не се подчертае, че в справедливата си борба срещу модернизма в неговите разновидности, Вазов не винаги съумява да оцени усилията на някои писатели като Пенчо Славейков да насочат литературата ни към по-далечни хоризонти, да я изведат и извън границите на национално-битовото, та да може да отразява и по-общите проблеми на съвременното общество, отпорило взор и към нравствено-философските търсения на века. От друга страна, не винаги се съглеждат във вярна насока причините за отчуждеността на някои поети от българската действителност. Умерзени от еснафщината и покварата, от примитивизма в естетическия вкус и в интелектуални потребности, те искат по своеобразен начин да реагират на заобикалящата ги пошлост — оттук и философската резигнация и песимизъм в творбите им или пренасянето им в други светове, с надежда да намерят успокоение на изтерзания си и жадуващ за нещо по-възвишено дух. Изпълнени от разкъсващи противоречия, те не могат да съзрат и пътищата, извеждащи към бленуваната хармония, а оттам и целия им трагизъм, което не винаги Вазов съглежда и вярно може да обясни.

Днес ние имаме по-друго отношение към произведения, създавани върху принципи, характерни за някои модни течения, появили се в края на миналия и началото на нашия век. Търсим да открием ценното и там, където преди, поради един сложен комплекс от обективна условия и субективни предразположения, са се съглеждали само отвличена мисловност, непонятни образи и т. н. За нас сега не са така неразбираеми индивидуалистичните стихове на Пенчо Славейков или символистичните драми на Петко Тодоров. Би било обаче исторически неоправдано да искаме от Вазов и при ония условия да изхожда от подобни естетически критерии. Затова и борбата му срещу всякакви модернистични канони — противопоставяни с такава настойчивост и непримиримост на националните реалистични традиции, се оказва напълно обяснима и от общокултурни, и от идейно-възпитателни и художествени съображения.

В едно писмо до директора на Народния театър, печатано в „Развигор“ (1921) Вазов изразява дълбокото си негодувание от репертоара на театъра — изпълнен с пиеси като „Мъртвешки танц“, „Адам, Ева и змията“. „В ноктите на живота“ и други „подобни символични дивотии“. „Кому са нужни те? — гневно пита нашият писател. Кой разбира тия мъгливи шаради? Какво възпитателно, облагородяващо влияние могат да упражнят те въз сърцето и душата на българина? Защо се изтезава вниманието на зрителите. . . Защо се трепят с тях и силите на артистите, които се мъчат като дяволи да предадат живот на безжизнени и нелепи творения, родени от болнави въображения, жадни да поразят с нещо ново, чудато и страшно блазираната публика на Запад? Нека си ги играят там. Нам не ни трябва. Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено. Поврага тия чужди пиеси!“¹ Тази неприемливост срещу чуждите пиеси не идва от някакъв тесногърд национализъм или шовинистични увлечения. Не. Тя е плод на едно вярно разбиране безполезността, вредността на пиеси от рода на онези, които са посочени в

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 742.

² Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 853.

писмото до директора на Народния театър. Индивидуалистично-символистичните съчинителствувания стремглаво нахлували в литературния и театрален живот и заплашвали да тласнат в опасна насока духовното ни развитие, да извратят вкуса на читатели и зрители.

Статията „Национализъмът в нашия театър и изкуство“, писана по време, когато модернистичните течения в отделните им разновидности, увличали мнозина хора на изкуството, когато възприемането на индивидуалистично-символистичните естетски канони се е смятало като белег на по-голяма културност и излизане извън „ограничените“ рамки на националното, на традиционното, изиграва извънредно положителна роля. Тя идва отново да напомни основните принципи на реалистичното, народностно-самобитно изкуство, способно да обогатява умствено и възвисява духовно, да вълнува и доставя естетическа наслада, да поражда размисли и изживявания. Няма съмнение, че тия и други подобни Вазови писания спомагат да се види по-непосредно колко чужди си остават на народните потребности естетските канони на декадентските течения.

В онова време — първите две десетилетия на нашия век — извън марксистическата критика, Вазов е един от малцината писатели, който неуморно с художествено и публицистично слово се бори срещу идеалистично-естетските течения, срещу упадъчните веяния, увлекли хора от различни среди и възрасти.

През 1910 г. сп. „Балканска трибуна“ предприема анкета за най-четените славянски писатели у нас. И какво установява? С най-голяма симпатия сред учащата се младеж са се ползували писатели като Пшибишевски и Арцибашев. Вазов е дълбоко смутен от този факт и веднага излиза със статията „Едно скръбно явление“ (в. „Ден“, 7. VI. 1910). Защо — пита Вазов — такъв неестествен интерес на младите към „тези умствено извратени и душевно недъгави, макар и талантиливи писатели“? Дали притегателната им сила не се дължи преди всичко на обстоятелството, че издигат еротиката — в най-извратната ѝ форма — като върховно оправдание на човешкия живот? Как другояче да се обясни факта, че произведенията им се разграбват и четат с „болезнена жадност“, докато творенията на големите славянски дарования като Сенкеевич, Врхлицики, Короленко и други, които дават „храна здрава и облагородяваща“ са се търсели от малцина! „Тъжни размишления наистина възбужда това явление, тежки мисли ни нападат за психиката на нашата учаща се младеж. Къде отива? . . . Какви граждани се готвят чрез гълтането на тия скверности, носещи подписите на Арцибашева и Пшибишевски?“ И което е още по-странно — в собствените им страни, в Полша и Русия, критиката настойчиво отхвърля подобни носещи зараза съчинения, а у нас добивали най-голяма популярност. „Това е кощунство, това е осквернение на най-чистите трепети на човешката природа“ — се провиква с възмущение Вазов. И призовава „печатът, критиката, училището да реагират срещу това зло, като стигматизират, както подобава, подобна мерзка литература, назначена да убие всяко чисто човешко чувство в младите, възприемчиви души на младежта ни“.¹

При угрозата в духовния ни живот да поникнат отровните плевели на индивидуалистичните и символистичните философско-естетически теории, неукрепналото съзнание на читателите да бъде помрачено от произведения, пропити с песимизъм и неверие в доброто, с мистично и еротично съдържание, Вазов ще използва всеки повод, за да посочи тая смъртоносна зараза. Мисълта — да бъдат отрезвени и предпазени читатели и писатели, да им се внуши къде е изворотът на здравата духовна храна, какви творби могат да развълнуват

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 755.

българския читател, да имат непреходна идейно-естетическа значимост определя насоката и патоса на Вазовата критико-публицистична дейност през последните две десетилетия на живота му.

С каква гражданска развълнуваност, неизмерима тревога и идейно-естетическо проникновение Вазов пише предговора си към „Легенди при Царевец“ (1910). Указанията към онези, които са се посветили на литературното поприще, продължават да бъдат ориентир за създаване на изкуство, съзвучно с духовните потребности на народа ни.

Пренесен във величаво-драматичната атмосфера на далечното минало, Вазов не забравя повелите на своята съвременност. За поета-патриот сродяването с историята е предпоставка за върно разбиране и задачите на новите времена. Затова с такава искрена болка говори за индиферентността към онова, което е бил някога народът ни. „Ние още не познаваме историята си. Ни нашето училище, ни нашата историческа наука, ни нашето изкуство, ни нашата поезия не са сторили много, за да я популяризират, за да събудят интерес към нея; особено последната, поезията ни, тя съзнателно бяга от българската история, и стара, и нововремска, както бяга и от българския живот, търсейки храна и вдъхновение в области, чужди на българската душа.“ И сякаш за да разочарова тези, които биха побързали да го обвинят, че насочва писателите само към „мъртвото минало“, Вазов заявява: писателят „има право да черпи вдъхновение из всички области, из всички времена“. Светът на поета е безпределен, за мисълта му няма граници. Важното е да пише правдиво и талантливо. Почти с думите, с които някога говореше Белински, от поета Вазов иска да бъде преди всичко „син на своя народ и на своето време, па било, че се втурва в миналото, било, че се лута из талазите на съвременния живот, било, че си избира общочеловешки теми, и с писането си да засегне която и да е струна на народната душа, да я направи да кънти от всяко негово чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив на нейните. И за симпатията той ще срещне симпатия. Без това сродство между неговата душа и душата на народа, той ще остане чужд на последния, колкото и талант да е вложил в творението си“. Едва ли и днес бихме могли да добавим нещо към тия изказани с рядко проникновение мисли, — изходно начало за раждането на истински голямото народностно изкуство!

С верен поглед Вазов указва и на многообразните връзки между някогашното и сегашното, днешното. Трудно може да се тури „рязка граница между миналото и настоящето“. Политическите учреждения загиват, битът и душевността се изменят и все пак има твърде много, което свързва минало с настояще. „Каква поразителна прилика на някои днешни явления, на някои днешни дейци с едновременните! Историята се движи по един неизблем закон, във връзката на събитията има страшна логика. Историята на миналото е едно огледало, което обяснява настоящето и отразява бъдещето“. . . . Тя е пълна с дълбока поучителност.“ Дал ни толкова примери, че познава народната душа, Вазов с увереност говори, че народът обича своето минало, „обича да слуша за него“, близко е до сърцето му. И въпреки усилията на някои да насадят дух на отрицание към своето, да се охладят националното чувство, народът остава неизменен в обичта си към своето отечество, към неговото минало — със светлите и тъмните му страни. Писателят не може да остане безучастен към тая духовна жажда, ако иска да бъде в тясно единение с народа, да общува с него, да вълнува тънките струни на душата му. И напълно в духа на онова, което някога говореха възрожденските писатели-критици, Вазов също настоятелно ще подчертава, че писателят „трябва да знае какво пише и за кого пише, да помни, че той пише, за да бъде четен, разбран и оценен не от чужденци, а от българи“. Тогава словото му ще вълнува широките народни маси, ще ги

обогатява с размисли и чувства, с нови пориви — оправдание и смисъл на всяка художествено-творческа дейност. Но за съжаление съвременната ни поезия „не се стреми да говори на народната душа. Мнозина от младите поети, нелишени от дарование, в законния си стремеж да намерят нови пътища и форми за поетическа изява, се откъсват от народната, от естествената си среда, подражават на чужди моди. „Зарееха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, углѣбиха се в самосъзерцание и скѣсахъ всяка връзка с окръжаващия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчеловеци и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха правдивите думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ“. А какво правят мнозина от младите български поети? Каква поезия създават? Останали са глухи на мъдрите указания на историята, на повелите на своя народ, на своето време. Обаяни от каноните на европейските модни школи, тия български поети проявяват завидно старание, та стиховете им да бъдат колкото се може по-тъмни и непонятни, по-отвлечени; обличат мислите си в мъглява фразеология, „за да изглеждат дълбоки и по-малко понятни за читателите“. И още по-голямо е Вазовото недоумение, че са се намерили и критици, които щедро насърчавали подобни антихудожествени течения, оценявайки „достойнството на поета по степента на неразбирането и нечетенето му от народа“. И те сякаш си затварят очите пред факта, че гениалните поети са били винаги „кристално ясни и тях твърде добре ги разбират и високо ценят у нас“. Суетни ще си останат илюзиите на подобни писатели и критици, че творбите им ще бъдат оценени достойно от „грядущите поколения“, защото сегашните не били допросили да почувствуват обаянието на възвишената естетическа наслада. С всичката загриженост за съдбата на родната литература, с болката на писателя-патриот и прозренията на критика-реалист, Вазов призовава събратята си по перо: „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ. Чувствайте и пишете по български. Черпете вдъхновение не от чуждите души, а от българската, от богатата и здрава българска душа. И разкрийте ни я, осветлете я. Засявайте в девствената ѝ почва заедно с почетта към родното и благородните семена за любов към доброто, към истината, към човека, и тя ще ви се отзове с благодарност“.

Предговорът към „Легенди при Царевец“ представлява наистина цяла естетическа програма за създаване на национално-самобитна, жизнено правдива, патриотично и хуманистично възпитателна литература. Какво богатство от мисли, прозрения и указания, неизгубили нищо от своята актуалност и в наше време. И каква ирония на съдбата — „демодираният, остарелият“ Вазов се оказва по-жизнен и непреходен от най-крайните „новатори“. При всичките си усилия те не успяха да го погребат приживе, а и времето се оказва безсилно да накърни значимостта на онова, което народният поет говореше преди повече от половин столетие.

Осъждайки писателите, които не осъзнавали националните духовни потребности, оставали чужди на българската душевност, Вазов е още по-неумолим към хора като д-р Кръстев, които и теоретически са се мъчили да „обосноват“ литературата да не се занимава с баналните неща на непосредната действителност. Художниците на словото трябвало да живеят в един въображаем

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 4, стр. 255.

мир, да творят в името на „вечната красота“, блазнени от мисълта, че създават естетически ценности за избрани люде. По думите на Вазов д-р Кръстев има непростима вина, гдето насочил художествения талант на Пенчо Славейков по погрешен път, извел го до „Симфонии на бездадеждността“ и „Химни за смъртта на Свръхчовека“. „Той (д-р Кръстев) отклони Пенча и други по-млади даровити поети в лъжлива насока на някакво изкуство за изкуството и ги отчужди от истинското творчество и от живота, и от народа.“¹ Очевидно не само д-р Кръстев е виновен за индивидуалистичните увлечения на Пенчо Славейков. Но по-важно е друго — борбата, която води редакторът на „Мисъл“ срещу Вазовите реалистични традиции, е съпроводена с пламенна апология на формалистично-естетските теории за самоцелността на изкуството. А това е давало достатъчно основание на Вазовите язвителни реплики по адрес на д-р Кръстев. По друг повод Вазов изказва съжалението си, че младият талантлив поет Кирил Христов е попаднал сред хората около „Мисъл“. „Г-н Христов е несъмнено млад талант, но едва ли ще цъфне добре в отровната атмосфера на д-р Кръстева, в която се души сега и така безволният и слабият Пенчо Славейков.“²

В предговора към съчиненията на К. Величков (1911), като припомня за разговорите си с така безвреме починалия автор на „Писма от Рим“, Вазов пише: „Нас ни възмущаваше това антихудожествено течение“ (декадентското) и безсмислието, което го характеризувало, и мъглата, която затъмнявала в него мисълта, когато я има, на поета. Еднъж в едно от списанията ни аз дълго си бих гледал над някои декадентски стихотворения от добри наши лирици, непроницаеми като нощ под декадентското си було. В смущението си помислих, че съм изгубил способност да схващам дълбочината на мисълта, що навярно се криеше в тия стихотворения, и при най-близката ни среща у дома му първата ми реч беше да го питам поне той разбрал ли е нещо в тях. Той ми посочи същото списание на масата му и каза с блага усмивка: „— Да, четох ги и аз, и очаквах ти да ми кажеш разбрал ли си нещо.“³

Каква неизмеримо голяма опасност за духовния ни живот съгледва Вазов в увлеченията по естетско-модернистичната поетика, свидетелствува и обстоятелството, че винаги щом заговори в ония години за литература, неминуемо ще засегне в един или друг аспект и този проблем. Ето още един случай. В статията си „Картинки из днешната действителност“ (в „Напред“, бр. 107, 1919), писана под неизживяната покруса от войната и негодуванието си от поведението на френските войски поетът-патриот истински страда, че литературата оставала глуха на народната трагедия. Напразно ще се търси в нея „отражение на страшните събития“. Лириката се носи из неземни светове, — „нашите млади поети препускат на своите пегаси в области милионни километри далеч от живота ни. Те са щастливи хора. Те са велики писатели на чистата поезия“. Въображението им броди из далечни земи, възпяват невидими красавици, копнеят по недостижимата „синя птица“. И съвсем не искат да знаят за суровия живот на своя народ, „с неговите необятни като море скърби“. „С неизлечима горчилка припомня: „Някога покойният Пенчо Славейков нарече ония, които предпочитали понятната поезия, „фасулковци“. Защо наистина да пишем за фасулковците, т. е. за стотиците хиляди четци, които търсят храна за душата си в книгата? О, колеги, пишете, пишете за кратката Иштар и за Синята птица“ — се провиква с болка и трагична ирония поетът — изпял най-хубавите си песни за скърбите и стремежите на своя изстрадал народ.“⁴ Така до

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 749.

² Пак там, стр. 698.

³ Пак там, стр. 787.

⁴ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18 стр. 817.

края на живота си Вазов ще остане непримирим към всяка проява на разните „изми“, към всички, които търсели храна за поетическите си пориви извън живота на народа, извън човека — устремен към по-високи обществени и нравствени идеали, извън миналото и настоящето на обикновените хора, с техните граждански домогвания и интимно-психологически терзания. И с личното си художествено творчество, и с теоретико-критическите си съждения и указания, Вазов неуморно сочи, че няма „забранена“ зона за писателя, стига само на основата на реалистическата естетика да дава вярно отражение на жизнените проблеми, в тяхното разнообразие и богатство. Така че не Вазов ограничава обсега на литературата, каквито грехове му приписваха нашите „новатори“, а самите те обедняваха тематиката на художествено-творческата дейност.

На основата на теоретико-критическите принципи на реалистичната естетика, издигнати в цяла система от Белински и неговите последователи, възприети и утвърдени у нас от мнозина възрожденски писатели, най-вече от революционните демократи Каравелов и Ботев, Вазов решава и въпроса за връзката между минало и настояще, за взаимообусловеността между действителност и литература, между писател и общество, както и въпроса за диалектичната същност на литературно-художествената и литературно-критическата мисъл. Все на същата реалистическа плоскост той разглежда и въпроса за смисъла и задачите на художественото творчество, предназначено не за някакви избраници, не за снобите, каквито ги е имало във всяко време, а за широките народни слоеве. Да дава познание и да просветлява ума, но и да поучава, да възпитава, да тласка към размисъл, но и да възбужда сърцето, да поражда естетически изживявания, да буди любов към истината и красотата, към идейно и нравствено-възвишеното — ето призивите на литературата и нейното оправдание. Към създаването на такава именно литература са насочени и разнообразните критико-публицистични и теоретико-естетически писания и съждения на Ив. Вазов.

Разбира се, както и при някои други писатели, и при Вазов не можем да търсим винаги пълно покритие на теоретико-критически принципи — застъпвани и защищавани с такава настойчивост — и собствената му художествена практика. В редица моменти критикът-мислител изпреварва художника както е например с „Легенди при Царевец“. В други случаи обратното — художникът коригира някои от теоретическите възрения. Подобни противоречия са характерни за националното ни литературно развитие. Често пъти теоретико-естетическите прозрения остават художествено нереализирани. Ето и при Вазов. В същия момент, когато изказва тези бележити мисли за опознаване същността на всяка епоха и създаване на народностна, жизнено-правдива литература, той пише и историческите си драми със сюжети из втората българска държава, където, увлечен по историческия романтизъм, не успява да даде вярна картина на онова време, да се домогне до оная художествена правдивост, с която ни рисува възрожденската епоха. Никога обаче няма да направи и най-малкия компромис с идеалистичните теории за самоцелността на изкуството. „Az никога не съм писал само да забавлявам. Принципът *l'art pour l'art* във всеки случай не е мой. Az мисля — това съм го казвал и друг път — че поетът е длъжен и да поучава. Това е неговата социална мисия“ — изповядва той пред Шишманов на 2 април 1920 г. За тази именно „социална мисия“ на хората на изкуството, Вазов ще припомня винаги — кога пряко, кога косвено, но неотстъпно.

Различни поводи използва Вазов, за да изяви съкровените си разбирания относно националната ни литература, да каже истината за едно произведение или писател, да насърчи или изобличи, да подсказва какво липсва

на разглеждана творба, накъде авторът да насочи погледа си, отгдето да черпи жизнени наблюдения, творческо вдъхновение, опит и знания. Помолен от младия писател Б. х. Бонев да напише предговор към първата му книга с разкази, Вазов с готовност се отзовава и с искрена топлина и непритворност отправя своите проникновени съвети. „Наблюдавай! Животът, в които ти тъй опипом и нерешително още забучваш своя писателски скалпел, за да ни го нарисуваш какъвто си е, е арена богата, е рудница неизчерпаема за мисълта на философа и художника. . . Мисли! Размишлението отрастява, уякчава, циментира душевните сили, кристализира творческите блянове и образи. Работи! Трудът е велика сила, най-ценен съюзник на крилата, чук на творчеството, брат на таланта“. Могат ли да бъдат дадени по-ценни, по-проникновени съвети на един начеващ писател? Колкото лаконични, толкова и углубени! Поникновени, програмни съждения за създаване на жизнено правдива, мисловно наситена, емоционално действена литература. Не ще бъде излишно да се препоръча на мнозина наши млади писатели да прочетат тия думи на твърде „старомондия“ дядо Вазов.

В непрестанните си грижи за правилното развитие на българската поезия, Вазов прибегва и до други форми на критическо разглеждане — прави обзорни прегледи на онова, което се е появявало из разните списания за определен период. Под заглавие „Българският пегас в предвеликденските списания“ (в. „Мир“, 20—27. IV. 1897), с по няколко фрази Вазов оценява множество стихотворни произведения, като засяга и един извънредно тревожен въпрос — апатията на хората към поезията. И критикът-поет тревожно се пита — къде се крият причините за леденоо безучастие, с което се посрещат даже и добрите стихове? Дали не отговарят на духовните потребности на съвременното общество или пък „то е изтъркано, затъпяло и чувството към хубавото е атрофирано в него сред калните политически крамоли? И сега, в тези обзори, по повод на конкретни творби, авторът подхваща и въпроса за своеобразието на литературното творчество, за гражданската отговорност на писателя и т. н. Критикът умее да улови и общото и специфично-физиономичното у отделните автори, в дадена творба или периодично списание. И все с един образен език и находчиви сравнения изразява мислите си, преценките си. „Българска сбирка на г. Бобчева, като едно цветоносно панерче всеки месец ни дава куп разнообразни цветя, които ѝ се изпращат от всичките крайща на българската поетическа флора. Заедно с тия лалета, карамфилчета и очици предателски се промъкват често и бурени, и копривица, и щир“ — така започва прегледа си Вазов на стиховете, печатани в списанието.

Тъга навявала и мартенската книжка на сп. „Мисъл“, където д-р Кръстев отново изливаш изстъплението си. Но Вазов искрено сърадва на поместените в същата книжка „Песни на отчаянието“ от К. Христов — едно надеждно младо дарование, „с каквито е тъй ялова и оскъдна почвата на нашия духовен живот“. И отново изразява тревогата си — да не би „злокобни влияния“ да попречат на правилното развитие на несъмнения талант. А признаци за подобни опасения вече имало. Критикът намира, че младият поет „безукоризнено владее формата“, но мрачната му философия, песимизма му — „придобит не толкова от живота, колкото от книгите, които е чел“ — буди тревога. Колко фалшиво звучат тия мрачни стихове, колко неестествени са за един млад човек. Безполезна и ненужна игра на думи, наивна поза, подражание на чужди автори. И от перото на критика ще се отронят укори за онова „подражателно самообожание“, така ярко изявено в тия „Песни на отчаянието“, с искрената надежда, че „прекрасните форми и мисли“, които се срещат в стиховете, ще станат опора за по-нататъшното развитие на младия творец.¹

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 678.

Художник с изостроен усет за житейските проблеми, за тайните движения на човешката душа, за краските на природата — намерили такова многообразно отражение в творчеството му, все със същото умение той вниква и в тъканта на чуждите произведения, за да ни разкрие доколко авторът е уловил тия феномени и им е дал съответна поетическа интерпретация. От друга страна, заедно с изявеното си отношение към литературната творба, Вазов изразява и възгледите си за претворената реална действителност, за потребностите на времето. А оттам съди за обществените позиции, за философско-етичните възрения на писателя, за неговия духовен свят.

Два месеца по-късно — юни 1897 г. — пак в „Мир“ и пак с псевдонима „Н-чев“, Вазов излиза с друг подобен преглед на стиховете в „Българска сборка“, „Мисъл“. „Ново време“, „Цвят“, „Светлик“. Докато във финала на първия си обзор, след като е дишал не особено приятните изпарения на множество бездарни и нелепи стихове, критикът чувствуваше нужда от въздух и призоваваше да излязат сред природата за отмора и поука, сега още в началните редове, той кани вече на разходка из царството на поезията: дотегнали са му политическите крамоли, отвратен е от ниските страсти, от жаждата за власт и злато. „Душата жадува за по-благосъщущения, умът търси отмора, мислите — кръгозори. А дека всичко това може да се наиде по-добре, отколкото в изкуството, изкуството, за което чешкият поет Врхлицки казва, че то е в бъдещите времена. Апаратът, дето ще се спаси човечеството от растящата пошлост и тъги в живота“.¹ Това романтично отношение към изкуството като средство за откъсване от пошлата действителност или за решаване на житейските проблеми идва на пръв поглед в противоречие с разбиранията му за литературата като отражение на непосредния живот — с хубавото и грозното, с ежедневно сивото и празнично-величавото. Но това противоречие е само привидно. Защото жизнените проблеми в литературата се претворяват в нравствени, грубите житейски факти биват философски осмислени. Истинската поезия, дори и когато отразява суровото, пошлото, поквареното в живота носи естетическа наслада, тласка към по-високи размисли и пориви.

Когато човек чете много от критическите Вазови писания, в които се настоява литературата да пои корените си от националния исторически и съвременен живот, да бъде учителка на народа, да тласка към високи помисли и дела и т. н. и т. н., би помислил, че критикът ще отхвърля всяка поезия, която говори за сантиментално-интимния свят на човека, за съкровени пориви и чувства. Подобни предположения обаче не се оправдават както от личното му поетическо творчество, така и от разнообразната му дейност на критик. Вазов цени всичко, което носи чертите на истинска художественост, което е пропито с искрена емоционалност и ясна мисъл, с вяра в по-светли идеали. Той добре знае цената и на идейно-емоционалните моменти, и на формално-художествените страни на литературното произведение. Щом е плод на искрено вдъхновение и светли човешки пориви, творбата не може да няма художествено значение.

В един момент, когато растящата вълна на декадентската поезия е заплашвала да залее литературата ни, Вазов копнее да види искрени човешки чувства, топъл лиризм, извиращи направо от сърцето на писателя. Враг на мъглата модернистична поезия, той е все така недоволен от умножаващите се творби със социална тематика, но лишени от всяка художествена стойност, изпълнени с голи идейно-политически лозунги. „Социално-борческите тенденции или гнятушият песимизъм, възприети от чужбина, задушават или изместват всяко топло чувство в творенията им, те са може би дълбоки, но са

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 660.

сухи и хладни, в тях няма лучи от слънце. Интимният живот на човешкото сърце, извор неизчерпаем за поетите, неговите трепети, възнения и пориви не ни се разкриват в своята вътрешна сила и красота“.¹

Със съчувствие и радост Вазов посреща всичко, което издава самобитна мисъл и искрено чувство, непосредственост на възненията и емоционален, образен език. Но онова, което най-вече извиква одобрението му, то е непосредната жизнена правдивост на лиричната или белетристична творба. На тия качества той акцентува и в краткия си предговор към том първи от съчиненията на Михалаки Георгиев, издаден през 1919 г. „С две ценности, скъпи и редки, се отличават разказите на М. Георгиев, . . . правдиво възпроизвеждане живота и хуморът.“ Тия ценни качества, за съжаление, още не били забелязани от критиката. Но те са спечелили за писателя живите симпатии на читателите и са му извоювали място „в реда на ония самородни и хубави таланти, с които историята на нашата книжнина е длъжна да разчита“. Вазов искрено се радва, че М. Георгиев е опазил самобитния си талант от „чужди навей и превзетости“, похабили не едно дарование. Не по-малко се радва на добрия оптимизъм, на свежия хумор, бликащи от разказите, което ги откроява в „нашата изящна литература, изобщо навъсена“. Виждаме, че само с десетина реда Вазов сочи на най-характерните черти в творчеството и личността на писателя М. Георгиев.¹ Изпълнен с един непритворен хуманизъм, с вяра в човека и в разума на историческото развитие, критикът-реалист реагира всякога срещу мрачните и песимистични настроения, изпълващи литературата ни вече дълги години. Скръбните му констатации всякога са следвани от непосредствено чувство за несъстоятелността на подобни идейно-философски възрения. Когато обаче Вазов поиска да посочи причините на тия явления, той ги търси само в една насока — в чуждите навей, в подражанието. А очевидно, при безспорното външно влияние, тези философско-естетически явления са поили корените си и от тогавашната българска действителност, накарала и самия писател-критик да изобразява не един път нейната сурова и отровна атмосфера, да сменя бодрия оптимистичен тон с тъжни размисли и гневни поетически и публицистични тиради.

Както в другите си критически писания, така и в предговорите си Вазов е твърде лаконичен, направо пристъпва към характеристика и оценка на даденото явление. Затова пък умее да улови характерното, да ни накара да почувствуваме индивидуално-физиономичното. От този негов начин на писане се отличава очерка му за Ботев и „възпоменателните бележки за К. Величков“, предназначени за предговора към „Пълно събрание на съчиненията“ му, редактирани от самия Вазов през 1911 г. Макар тези бележки да имат наистина „възпоменателен“ характер, в тях съглеждаме и оценки, които потвърждават основните черти на Вазовите литературно-естетически и критически възрения и вкусове. Предговорът е извънредно интересен за характеристика на Величковата личност, за биографията му, а от друга страна, съдържа интересни сведения и за самия Вазов. Нали двамата дълги години бяха свързани с искрено приятелство и дружба — обусловена в голяма степен и от близостта в обществено-политическите и литературните им разбирания. Във Вазовия очерк особено се набляга на лиризма и топлотата на Величков, на способността му „да чувства дълбоко и нежно“. Неговите „Писма от Рим“ и „Цариградски сонети“, по думите на Вазов, са неповторимо явление в литературата ни. „Преживяни и претрадени“, от тях блика бодрост, вяра, нравствена сила, „бие трепета на любящо и благородно човешко сърце“. Неподкупна граждан-

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 626.

² Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 19, стр. 796.

ска съвест, останал сетен бедняк — при все че е заемал високи държавни постове, пленителна и горда душа, способна на всеотдайна обич към красотата на българската природа, към съдбата на българското отечество.

Все така ласкаво говори Вазов и за литературно-критическата дейност на Величков, изпълнен с грижи за младите. „В противоположност на владеещото сопаджийство в нашата критика, свирепа изобщо към всеки писател от друг лагер, Величков се отасяше с еднаква любов и великодушие към всички, безразлично на кой лагер принадлежаха“, воден от съзнанието, че задачите на критиката се „състои в упътването и окрилянето на дарованията, а не в убиването им“.¹ Наистина трудно бихме възразили на тези Вазови констатации. Когато обаче той говори, че Величкова критическа студия за Л. Каравелов била една от най-проникновените и верни преценки за автора на „Българи от старо време“, очевидно Вазов застава на същите позиции, на които стоеше в орчека си за Ботев. И двамата приятели — Вазов и Величков — при всякия си демократизъм и хуманизъм в обществени и естетически схващания, се оказват неподготвени да разберат и оценят по достойнство идейно-революционния свят и социално-борческия патос в художественото наследство на българските революционни демократи. Воюващи честно и неотстъпно срещу декадентските литературни теории, те, по редица обективни причини и субективно-мирогледни предпоставки, не успяха да се домогнат до революционно-материалистическите концепции за духовно-интелектуалния живот, за общественото и оттам за литературното развитие. Тяхната истинска сила си остава във външното и проникновено оценяване на оная реалистична литература, която изхожда от по-обща хуманистични, национално-патриотични позиции. Щом се докоснат обаче до произведения с ярко изявена революционна идейност и социалистическа насоченост, критическите им съждения губят характерната си правдивост, не достигат до дълбоката същност на тия явления.

Усилията на Иван Вазов не само с художествено слово, но и чрез активна литературно-критическа дейност да утвърди и развие реализма в националната ни литература оставят дълбоки бразди в цялостното ни духовно развитие. Неумолимият съдник, времето, погребва „много имена и лесни слави“, много ултрамодерни манифести бяха покрити с праха на забвението, но песните на народния поет, както и сам пророкува, продължават да се четат с неизмеримо възлание, а теоретико-критическите му принципи и възрения са изходно начало за създаване на народността литература, на художествени произведения с непреходна идейно-естетическа значимост. Включил се отрано в борбата за насочване на литературното ни развитие по национално-самобитен път, за утвърждаване на демократически принципи в духовно-творческия живот, той остава верен на дълбоко осъзнатото си и изстрадано художествено верую, дава неоценим принос за възмогване на родната ни литература в най-ясно единение с разнообразните потребности на културно-историческите процеси.

¹ Иван Вазов, Събрани съчинения, т. 18, стр. 778.